

2. Грінберг Р. Інституційні уроки ринкових трансформацій / Р. Грінберг // Економіка України. – 2011. – №1. – С. 27–37.
3. Гриценко А.А. Метод «Капітала» К. Маркса і структура політичної економіки в широкому сенсі / А.А. Гриценко. Автореф. ... д. з. н. – Одеса, 1989. – 44 с.
4. Лич В.М. Удосконалення методології дослідження системи економічних відносин у процесі модернізації суспільства / В.М. Лич, В.Е. Шедяков // Формування ринкових відносин в Україні: Зб–к наук. праць. – 2012. – №9. – С. 3–7.
5. Шедяков В.Е. Информационное общество: трудовое измерение / В.Е. Шедяков // Информационное общество: технологии, человек, бизнес: Матер. Междунар. заочн. научно–практ. конф. – Пермь, 2013. – С. 440–447.
6. Полякова Н.Л. От трудового общества к информационному: западная социология об изменении социальной роли труда / Н.Л. Полякова. – М.: Наука, 1990. – 132 с.
7. Шедяков В.Е. Творческий труд – средство преодоления отчуждения / В.Е. Шедяков // Деятельность: философский и психологический аспекты / [Под ред. В.Н. Сагатовского]. – Симферополь, 1988. – С. 64–66.
8. Шедяков В.Е. Отчуждение и творческая деятельность / В.Е. Шедяков // Культура. Деятельность. Человек: Тез. Всесоюз. научно–практ. конф. – Усть–Каменогорск, 1990. – С. 96–98.
9. Шедяков В.Е. Творчество или потребительство, новый Сверхпроект или утрата исторической субъектности? / В.Е. Шедяков // Творчество как способ бытия свободы: Матер. XII Междунар. научно–практ. конф. – К., 2013. – С. 210–212.
10. Шедяков В. Навіщо нам враховувати світові тенденції до формування економіки знань / В. Шедяков: [Електрон. ресурс]: Режим доступу: <http://ua-ekonomist.com/3224-navscho-nam-vrahovuvati-svtov-tendenciyi-do-formuvannya-ekonomiki-znan.html>
11. Шедяков В. Продуктивне соціокультурне поле економічного розвитку / В. Шедяков: [Електрон. ресурс]: Режим доступу: <http://ua-ekonomist.com/6613-produktivne-socokulturne-pole-ekonomichnogo-rozvitku.html>
12. Шедяков В. Держава: майбутнє економічного ідеалу / В. Шедяков: [Електрон. ресурс]: Режим доступу: <http://ua-ekonomist.com/3627-derzhava-maybutnye-ekonomichnogo-dealu.html>.
13. Шедяков В.Е. Трансформації інформаційного простору як чинник відчуження людини / В.Е. Шедяков // Політологічний вісник: Зб–к наук. праць: На замовлення Політологічного центру при КНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. – Вип. 52. – С. 350–361.
14. Шедяков В.Е. Постсучасні трансформації комплексу відносин відчуження / В.Е. Шедяков // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2012. – №10 (118). – С. 3–13.
15. Шедяков В.Е. Можливості ефективної організації та стимулювання бажаних трансформацій / В.Е. Шедяков // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2010. – Вип.19. – С. 327–338.
16. Отчуждение труда: история и современность / Я.И. Кузьминов, Э.С. Набиуллина, В.В. Радаев, Т.П. Субботина. – М.: Экономика, 1989. – 287 с.
17. Архиреев С.И. Генетические основы и сущность отчуждения / С.И. Архиреев, В.Е. Шедяков. – Деп. в ИНИОН АН СССР 2.03.89, №37019. – Харьков, 1989. – 33 с.
18. Шедяков В.Е. Місце трудових відносин у відтворенні відчуження як форми економічної соціалізації особистості / В.Е. Шедяков // Економічна теорія. – 2013. – №2. – С. 46–56.
19. Шедяков В.Е. Человек отчужденного труда в системе модернизации деятельности / В.Е. Шедяков // Вестник Харьковского ун-та. – 1993. – №378. – С. 73–83.
20. Шедяков В.Е. Человек и отчуждение труда в нашей стране / В.Е. Шедяков. – Деп. в ИНИОН АН СССР 27.03.91, №44233. – Харьков, 1991. – 221 с.
21. Шедяков В.Е. Человек в обществе отчужденного труда / В.Е. Шедяков. – Харьков: Мрія, 1991. – 157 с. – Рец.: Философская и социологическая мысль. – 1992. – №4. – С. 172–173; Акционерное дело. – 1992. – №5–6. – С. 151–159.
22. Шедяков В.Е. Відчуження як форма соціалізації особистості / В.Е. Шедяков // Сучасна українська політика. – 2012. – Спецвипуск: Інтеграційні процеси в сучасному світі: регіональні виміри. – С. 377–386.
23. Лиотар Ж.–Ф. Состояние постмодерна / Ж.–Ф. Лиотар. – М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1998. – 160 с.
24. Социально–философский аспект активизации человеческого фактора / И.П. Абаглова, Л.Н. Атаян, В.Е. Шедяков [и др.] // К. Маркс и актуальные проблемы аграрной теории / И.Б. Загайтов (отв. ред.). – Воронеж: Изд–во Воронежского ун-та, 1989. – Гл.2, п.3. – С. 121–150.
25. Ткаченко И.Е. Отчуждение труда: история и современность / И.Е. Ткаченко, В.Е. Шедяков // Экономические науки. – 1991. – №6. – С. 138–140.
26. Лангштейн М.С. Экономические автоматы / М.С. Лангштейн. – К.: Наук. думка, 1991. – 176 с.
27. Erikson K. On work and alienation / K. Erikson // American Sociological Review. – 1986. – №51. – P. 1–8.

УДК 314.17

В.І. НАДРАГА,

кан. наук. з держ. упр., доцент, пров. наук. співробітник,

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

Ризики демографічних втрат України: зміст та фактори формування

Стаття присвячена аналізу демографічних процесів у контексті соціальних ризиків українського суспільства.

Розглянуто найбільш важливі характеристики процесів смертності, народжуваності та міграції, що склали основу для розгортання демографічної кризи в перші десятиліття незалежності України. На цій основі проведено оцінку величини демографічних втрат, понесених у період незалежності. Під демографічними втратами в дослідженні розуміється сума кількісних втрат населення від передчасної смертності (випадки смерті осіб віком до 65 років), втрат від зменшення чисельності населення, викликаного еміграцією, а також втрат унаслідок неповної реалізації дитородних установок.

Зазначається, що визначальною і найбільш негативною рисою тренду смертності в Україні стала надсмертність осіб трудоактивного віку, особливо чоловіків.

Існуючі тенденції смертності обумовили зростання в Україні за роки незалежності такого показника, як ймовірність померти у віці від 15 до 60 років, на тлі його зниження в усіх регіонах ВООЗ. Рівень дорослої смертності серед чоловіків в Україні перевищує середньоєвропейський в 1,7 раза.

В Україні вже тривалий час превалює установка на створення дводітної сім'ї, однак значення сумарного коефіцієнта народжуваності, незважаючи на його зростання в останні 12 років, усе ще залишається далеким від двох.

Аналіз міграційних процесів дозволив зробити висновок, що за часи незалежності в результаті міждержавної міграції Україна втратила більш ніж 500 тис. осіб.

Ключові слова: соціальні ризики, склад населення, сумарний коефіцієнт народжуваності, тривалість життя, старіння.

В.І. НАДРАГА,

кан. наук. гос. упр., доцент, ведучий научний співробітник,

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

Риски демографических потерь Украины: содержание и факторы формирования

Статья посвящена анализу демографических процессов в контексте социальных рисков украинского общества.

Рассмотрены наиболее важные характеристики процессов смертности, рождаемости и миграции, которые стали основой распространения демографического кризиса в первые десятилетия независимости Украины. На этой основе проведена оценка величины демографических потерь, понесенных в период независимости. Под демографическими потерями в исследовании подразумевается сумма количественных потерь населения от преждевременной смертности (случаи смерти лиц в возрасте до 65 лет), потерь от уменьшения численности населения, обусловленного миграцией, а также потерь вследствие неполной реализации детородных установок.

Отмечается, что отличительной и наиболее негативной чертой тренда смертности в Украине стала сверхсмертность лиц трудоспособного возраста, особенно мужчин.

Существующие тенденции смертности обусловили увеличение в Украине в период независимости показателя вероятности умереть в возрасте от 15 до 60 лет на фоне его снижения во всех регионах ВОЗ. Уровень взрослой смертности среди мужчин в Украине превышает среднеевропейский в 1,7 раза.

В Украине уже продолжительное время превалирует установка на создание двухдетной семьи, но значение суммарного коэффициента рождаемости, несмотря на его увеличение в течение последних 12 лет, все еще остается значительно меньше двух.

Анализ миграционных процессов позволил сделать вывод, что за время независимости в результате межгосударственной миграции Украина потеряла более 500 тыс. человек.

Ключевые слова: социальные риски, состав населения, суммарный коэффициент рождаемости, продолжительность жизни, старение.

V. NADRAGA,

Ph.D. in state management, associate professor,

Leading Researcher M. Ptukha Institute of Demography and Social Studies National academy of Science of Ukraine

Risks of demographic expenditures of Ukraine: meaning and factors offormation

This article analyzes the demographic processes in the context of social risks of Ukrainian society.

The most important characteristics of mortality, birthrate and migration processes that formed the basis for the development of the demographic crisis in the first decade of independence of Ukraine have been considered. On this basis, the value of demographic losses during the period of independence has been assessed. In our scientific investigation we consider the demographic losses as the sum of quantitative population losses due to premature mortality (deaths of people under 65), losses because of population decrease caused by migration, as well as losses due to incomplete implementation of childbearing attitudes.

It has been noted that the over mortality of labor active people, especially men became the most determinative and negative feature of the mortality's trend in Ukraine. The statistical data analysis as to the distribution of deaths by sex, age and cause of death in 2013 has showed that among the causes of premature mortality the diseases of circulatory system and the external causes of death are still dominating – totally it is about half of all premature deaths. The level of stillbirth in Ukraine is one of the highest in Europe (except for Turkey, Moldova, Georgia and the Russian Federation). In Ukraine, the mortality of children aged 1–4 years old is caused by both external factors (it is more typical for developed countries) as well as infectious, parasitic diseases and specific diseases of some body systems (respiratory organs, nervous system). Infant mortality rate (age groups 5–9 and 10–14 years) is the lowest age death rate in Ukraine. The similar situation is in the age group 10–14 years (mortality rate of 25.1 children per 100000 population of the corresponding age). In terms of mortality of young people aged 20–29 years the difference between Ukraine and developed countries is about 3–4 times. In this age group, along with the mortality due to external causes, the mortality due to infectious and parasitic diseases plays the leading role. The characteristic feature of mortality in the age group 40–49 years is a significant (more than 3 times) increase of the probability of dying from diseases of circulatory system. The next characteristic feature is that the male deaths three times prevail over the female ones. In the

age group 50–59 years the mortality from diseases of the cardiovascular system has increased three times.

The current trends of mortality caused in Ukraine during the independence period the growth of the probability of dying at the ages of 15–60. At the same time in all regions of World Health Organization (WHO) this probability was decreased. The level of adult mortality among the men in Ukraine exceeds the European average level 1.7 times.

Keywords: social risks, population structure, total fertility rate, life expectancy, labor migrants, ageing.

Постановка проблеми. Демографічні процеси посідають особливе місце в системі соціальних ризиків. По-перше, збереження чисельності населення і підвищення його якісних характеристик може виступати для держави певною самоціллю. Тоді мінімізація соціальних ризиків, які негативно впливають на процес демовідтворення і є факторами формування демографічних втрат, визнаються основним завданням демографічної безпеки; по-друге, характер протікання демографічних процесів може формувати соціальні (за ознакою впливу на певну сукупність людей) ризики в системі національної безпеки. Основоположним об'єктом забезпечення національної безпеки як у цілому, так і основних її складових виступає населення, оскільки соціально-демографічна структура населення з певними характеристиками дозволяє підтримувати у стані захищеності ключові сфери національної безпеки і відповідно забезпечувати їх сталий розвиток. Тому демографічні процеси доцільно розглянути в аспекті тих соціальних ризиків, які вони несуть для різних сфер суспільного життя.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Досліджуючи демографічні зрушення протягом 22 років незалежності України в контексті соціального розвитку, академік Е. Лібанова приходить до важливих висновків: відсутність характерних для цього періоду кардинальних змін режиму смертності, що спостерігалися у більшості країн Східної Європи; формування досить значимого для демографічного розвитку країни масштабного міграційного відтоку населення; стрімке демографічне старіння; депопуляція; формування територіальної демографічної деградації; обезлюднення. У видимій перспективі, найбільш ймовірно, буде відбуватися подальше старіння і скорочення чисельності населення України. Для компенсації втрат людського і трудового потенціалу, що важливо для економіки країни, необхідне покращення якісного складу популяції – головним чином шляхом підвищення рівня освіти і кваліфікації, покращення стану здоров'я і зниження смертності, зростання активності, в тому числі і в старшому віці [1, с. 13].

Д. Мельничук зазначає, що ситуація, яка має місце в Україні нині, може бути кваліфікована як гостра демографічна криза, під чим розуміють глибоке порушення пропорцій відтворення населення. За часткою населення у віці понад 60 років Україна входить до тридцятки найстаріших держав світу. Демографічне старіння в Україні відбувається не стільки завдячуючи успіхам у справі подовження тривалості життя, яке за європейськими нормами було і залишається коротким, скільки внаслідок катастрофічного зниження народжуваності на тлі погіршення репродуктивного здоров'я громадян та їх міграції за кордон [2, с. 191–192].

І. Дудник та М. Логвин наголошують: «Поточне перевищення народжуваності над смертністю цілком може не суперечити висновку, що населення невідворотно вимирає. У поточний час ще діє порівняно високий рівень соціального захисту, що забезпечує низьку смертність. Цей рівень соціальних стан-

дартів був підготовлений попередніми поколіннями, і зараз цей запас витрачається, але не поповнюється» [3, с. 49].

Метою статті є аналіз демографічних процесів у контексті соціальних ризиків українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Початок періоду незалежності України ознаменувався глибокою економічною кризою, що спричинила розгортання депопуляції. У 1991 році було зафіксовано природне скорочення населення внаслідок перевищення числа померлих над числом народжених (на 39,1 тис. осіб), всього ж за період з 1990 по 2014 рік кількість наявного населення зменшилася в Україні з 51 838,5 до 45 426,2 тис. чоловік. Найбільш критичним (з демографічного погляду) періодом у новітній історії нашої країни були 1996–2005 роки, коли втрати населення становили більше 300 тис. осіб на рік (найбільше – 373 тис. у 2000 році).

Дана ситуація склалася через формування негативних тенденцій у протіканні основних демографічних процесів – збільшення рівня смертності відбувалося одночасно з падінням народжуваності (рис. 1). Також у другій половині 1990-х років збільшилися обсяги еміграції та трудової міграції, і значна частка саме цього контингенту трудових мігрантів (які виїхали в той найскладніший період) становить незворотні демографічні втрати внаслідок міграції, адже за період тривалого перебування за кордоном вони змогли там облаштуватися і в багатьох випадках не планують повернутися на батьківщину.

Розглянемо найважливіші характеристики процесів смертності, народжуваності та міграції, що склали основу для розгортання демографічної кризи в перші десятиліття незалежності України, і спробуємо оцінити величину демографічних втрат, понесених у період незалежності. Під демографічними втратами розуміємо суму кількісних втрат населення від передчасної смертності (випадки смерті осіб віком до 65 років), втрат від зменшення чисельності населення, викликаного еміграцією, та втрат унаслідок неповної реалізації дітородних установок.

Незважаючи на зростання смертності в 90-ті роки в усіх вікових групах, визначальною і найбільш негативною рисою тренду смертності стала надсмертність осіб трудовоактивного віку, особливо чоловіків. За оцінкою вчених Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, лише у період з 1990 по 2006 рік надсмертність в Україні становила 2,8 млн. осіб, або 22,2% померлих у цей період. При цьому 60% усіх надлишкових смертей становили випадки смерті чоловіків. Піки зростання числа втрачених життів припали на 1995 та 2005 роки, а в останньому за умови збереження повікової інтенсивної смертності на рівні 1989 року вдалося б уникнути більш ніж третини всіх смертей чоловіків (36,2%) та майже чверті від усіх жіночих смертей (23,5%) [4, с. 141–142].

Статистика смертності за останні дев'ять років свідчить про те, в цей період в середньому 31% смертей в Україні були передчасними (табл. 2). Найбільшою часткою померлих передчасно в загальній чисельності померлих була в 2007–

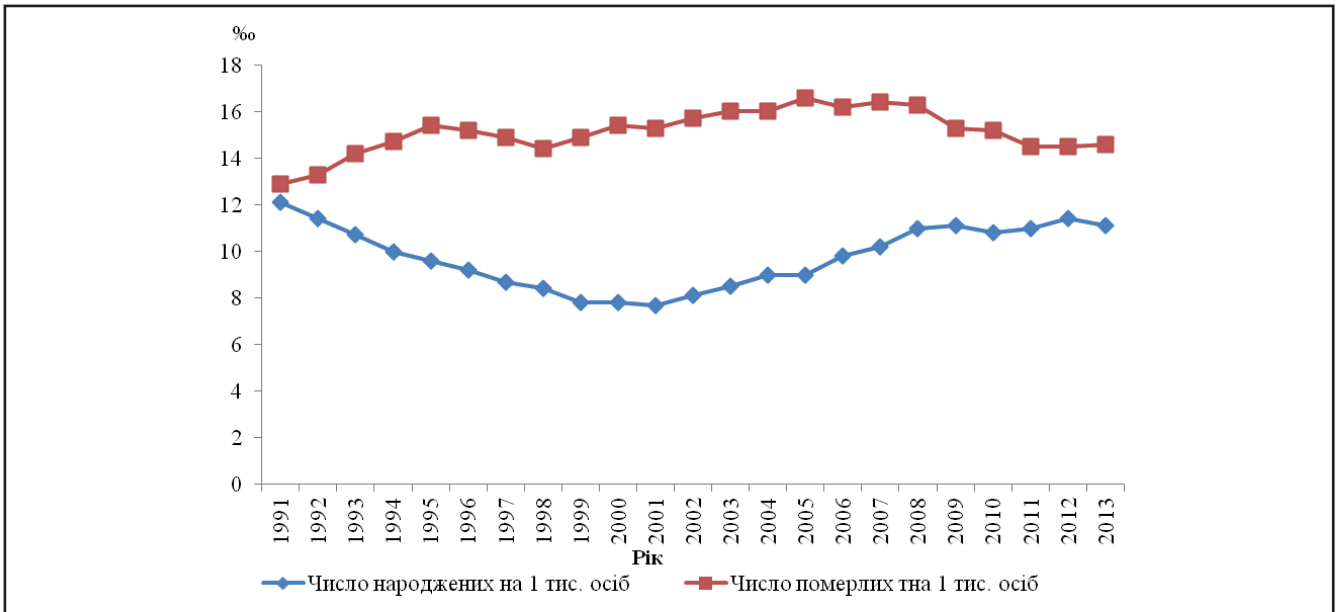

Рисунок 1. Народжуваність і смертність населення у 1991–2013 роках

Джерело: побудовано автором за даними Держстату України.

2008 роках (понад 34%). Серед всієї чисельності померлих передчасно переважно більшість (у середньому 70–71%) становлять чоловіки, за статистикою 2013 року майже дві третини з них були працездатного віку.

Аналіз статистичних даних щодо розподілу померлих за статтю, віком і причинами смерті в 2013 році свідчить про те, що серед причин передчасної смертності продовжують переважати хвороби системи кровообігу та зовнішні причини смерті – разом вони становили близько половини від усіх передчасних смертей в цьому році (30,71 та 21,35% відповідно); серед перших переважала атеросклеротична хвороба серця (8,4% усіх смертей), серед останніх – навмисні самоушкодження (близько 5%), випадки ушкодження з невизначеним наміром (3,1%), випадкові отруєння та дія алкоголю (2,8%). Досить вагому роль у формуванні передчасної смертності також відіграють новоутворення (близько 18% всіх смертей у 2013 році), хвороби органів травлення (10,9%), інфекційні та паразитарні хвороби (8,4%).

Проаналізуємо внесок окремих вікових груп у формування загальної картини смертності в Україні і оцінимо рівень надлишкової смертності в цих групах, здійснюючи міжнародні порівняння [5].

Рівень мертвонароджуваності в Україні є одним із найвищих в Європі (найвищий за винятком Туреччини, Молдови, Грузії та РФ) і тому залишається важливим резервом зниження дитячої смертності (оскільки 84% причин дитячої смертності практично формуються на етапі вагітності, пологів та неонатального періоду) [6].

Рівень смертності дітей до одного року, за розрахунками ВООЗ в Україні, все ще залишається високим для європейського регіону, незважаючи на зниження цього показника в останні роки. За даними Держстату України, смертність дітей до одного року була на рівні 8 дітей на 1000 народжених живими в 2013 році проти 12,8 дітей на 1000 народжених живими у 1990 році. Найвищий рівень (14 і вище) малюкової смертності був зафіксований в Україні в 1992–1997 роках. У 2013 році в цьому віці померло 4030 дітей, що становило 0,61% від усіх смертей у країні. Хоча ця цифра і не здається великою, проте її подальше зменшення, крім прямих наслідків, може опосередковано вплинути на показники народжуваності, оскільки низький рівень малюкової смертності є свідченням високої якості життя дітей і, таким чином, виступає додатковим сприятливим фактором для створення сприятливого для їх появи середовища.

Таблиця 1

Рік	Число померлих	Число передчасно (до 65 років) померлих	
		чоловіків	жінок
2005	781961	160382	61418
2006	758092	180518	72677
2007	762877	187511	74175
2008	754460	184774	74182
2009	706739	157396	67191
2010	698235	149109	64289
2010	698235	149109	64289
2011	664588	144238	56505
2012	663139	145116	62883
2013	662368	145386	62786

Джерело: побудовано автором за даними Держстату України.

СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ПРОБЛЕМИ

В Україні смертність дітей у віці 1–4 роки практично рівною мірою зумовлена як зовнішніми причинами (що характерно більше для розвинених країн), так і інфекційними, паразитарними хворобами та специфічними хворобами окремих систем організму (органів дихання, нервової системи). Більш ніж п'ята частина дитячих смертей у цьому віці викликана природженими вадами розвитку, що в тому числі є наслідком занепаду репродуктивного здоров'я населення, недостатнім рівнем допологового нагляду.

Коефіцієнти дитячої смертності (вікові групи 5–9 та 10–14 років) є найнижчими повіковими показниками смертності в Україні і тому незначно впливають на загальну очікувану тривалість життя, проте вони все ще залишаються високими за міркою розвинених країн. Так, смертність у 5–9-річних дітей на рівні 24,1 дитини (на 100 тис. населення відповідного віку) в 2012 році була найвищою серед європейських країн, за винятком Молдови, Білорусі і РФ, ці показники були на рівні 24,8 (дані за 2012 рік), 25,9 (дані за 2009 рік) та 29,5 (дані за 2010 рік) відповідно. Серед колишніх радянських республік вищі показники смертності дітей цього віку мають країни Середньої Азії (від 33 до 40 померлих дітей на 100 тис. населення цього віку) та Грузія (26,1 дитина в 2010 році). У країнах Східної Європи цей показник 10–16 померлих дітей на 100 тис. населення відповідного віку, Західної Європи – до 10, найкращі показники мають Ісландія (4,7) та Швеція (6,3). Хоча в межах України в 2012 році цей показник помітно різниться для хлопчиків (26,4) і дівчаток (21,6), у міжнародних постатевих порівняннях місце України не змінюється, оскільки перевищення чоловічої смертності над жіночою характерне для всіх країн навіть у цьому ранньому віці.

Аналогічна ситуація спостерігається і у віковій групі 10–14 років. З коефіцієнтом смертності 25,1 дитини на 100 тис. населення відповідного віку Україна має перевагу над країнами Центральної Азії (де відповідний показник знаходиться в діапазоні від 33,1 в Азербайджані до 39,9 у Казахстані), РФ (32,2), Молдовою (32,8) і Грузією (27,9) і значно поступається розвиненим країнам, де відповідні показники приблизно дорівнюють аналогічним у попередній віковій групі. Важливим зауваженням може слугувати той факт, що якщо смертність дітей та підлітків віком 5–14 років, наприклад, від інфекційних захворювань переважає аналогічний показник у розвинених країнах в 1,5–0,7 раза, то смертність від зовнішніх причин вища за аналогічний показник у цих країнах в 3–4 рази.

Незважаючи на те що збільшення смертності підлітків у віці 15–19 років по відношенню до дитячої смертності характерне для всіх країн, за цим показником в 2012 році (56,8) Україна поступалася навіть багатьом країнам Середньої Азії (за винятком Казахстану та Киргизстану), маючи перевагу лише над РФ (85,7 в 2010 році), Молдовою (63,6 в 2012 році), Литвою (62,9 в 2010 році) та Білоруссю (58,1 в 2009 році). В цьому віці значно збільшується розрив між смертністю хлопчиків (78,4) і дівчаток (34,2), для яких цей показник виглядає дещо краще в міжнародних порівняннях.

Водночас з усіх пострадянських країн тільки РФ, Казахстан та Білорусь випереджують Україну за рівнем смертності молодих людей віком 20–29 років, а різниця між Україною і розвиненими країнами сягає 3–4 разів. У цій віковій групі поряд зі смертністю від зовнішніх причин провідну роль віді-

грає смертність від інфекційних та паразитарних хвороб. За останнім показником Україна мала сумну перевагу над такими країнами, як, наприклад, Словаччина, Чехія або Данія у 75–80 разів. При цьому розрив між смертністю чоловіків і жінок (від усіх причин) стає більш ніж триразовим.

У віковій групі 30–39 років смертність від інфекційних і паразитарних хвороб сягає своїх найвищих показників (66,1 особи на 100 тис. населення у 2012 році), значно випередивши навіть відповідні показники в РФ (приблизно в 1,5 раза) і країн Середньої Азії (приблизно в 3 рази). Водночас відбувається збільшення смертності від зовнішніх причин (у порівнянні з попередньою віковою групою) та понад як чотириразове збільшення смертності від кардіоваскулярних захворювань, від яких жінки в цьому віці помирали в 2012 році в 3,7 раза рідше, ніж чоловіки. Також у цій віковій групі в 2012 році в Україні було зафіксовано найвищий рівень смертності від онкологічних захворювань (31,9 осіб на 100 тис. населення), хоча розрив у рівнях смертності від цієї причини з розвиненими країнами в Україні був значно меншим, ніж у рівнях смертності від зовнішніх причин та інфекційних та паразитарних захворювань.

Характерною особливістю смертності у віковій групі 40–49 років є значне (більш ніж утричі) зростання ймовірності померти від хвороби системи кровообігу та збереження триразової переваги чоловічої смертності над жіночою. Іншою негативною рисою смертності осіб цього віку є найвищі в Європі і Середній Азії рівні смертності від інфекційних і паразитарних хвороб – удвічі вищі за показники навіть таких неблагонадійних у плані якості життя країн, як Молдова і РФ.

У віковій групі 50–59 років знову втричі зростає смертність від захворювань серцево-судинної системи. Крім того, спостерігаються найвищі серед усіх вікових груп рівні смертності від зовнішніх причин, і відповідний показник для чоловіків переважав у 2012 році такий для жінок у 5,6 раза. Незважаючи на те що смертність від інфекційних захворювань знижується в цьому віці майже вдвічі, її рівень в 2012 році був в Україні найвищим не тільки серед всіх європейських країн, а й серед усіх без виключення пострадянських країн. На відміну від молодших вікових груп, де провідну роль у формуванні цього виду смертності відіграє хвороба, спричинена ВІЛ, у цьому віці переважна більшість таких смертей спричинена туберкульозом. Також утричі зростає смертність від онкологічних захворювань, однак відносні показники такої смертності є співставними з такими в розвинених країнах.

Існуючі тенденції смертності обумовили зростання в Україні за роки незалежності такого показника, як ймовірність померти у віці від 15 до 60 років на тлі його зниження в усіх регіонах ВООЗ. Так, рівень смертності чоловіків цього віку зріс в Україні з 287 осіб на 1000 населення в 1990 році до 297 осіб на 1000 населення в 2012 році. Водночас у Західному Тихоокеанському регіоні цей показник зменшився на 60 осіб за відповідний період, у Південно-Східній Азії – на 54 особи, в Африці – на 52 особи. Станом на 2012 рік рівень дорослої смертності серед чоловіків в Україні перевищував середньоевропейський в 1,7 раза. Що стосується показника дорослої смертності для жінок, то в Україні він у тому ж році перевищував середньоевропейський в 1,5 раза (116 осіб на 1000 населення проти 80 осіб), однак все ж таки був

майже вдвічі нижчим за відповідний середній показник для групи країн із низьким доходом (230 осіб на 1000 населення) і помітно нижчим, ніж такий у групі країн із доходом нижче середнього (164 особи на 1000 населення). Однак тут так само, як і у показнику для чоловіків, спостерігалось зростання у період з 1990 по 2012 рік (з 112 до 116 осіб на 1000 населення відповідно) на тлі покращення цього показника в окремих регіонах ВООЗ і в глобальному масштабі [7].

Значна частка передчасних смертей у загальній структурі смертності також негативно позначається на формуванні такого показового соціально-економічного індикатора, як кількість Потенціальних років втраченого життя (ПРВЖ) (рис. 2) [5]. Даний показник використовується ВООЗ та Світовим банком для спостереження за тенденціями смертності в різних регіонах та здійснення міжнародних порівнянь в галузі скорочення передчасної смертності від окремих причин. Крім того, окремими державами і міжнародними організаціями здійснюються оцінки недоотриманого доходу від втраченої частини національного продукту, що формується в результаті скорочення обсягу робочої сили на число втрачених (через передчасно померлих) людино-років життя в поточному році.

Не могла економічна криза 1990-х років також не позначитися на показниках народжуваності. У період з 1990 по 2001 рік кількість народжених скоротилася з 657,2 до 376,4 тис. дітей на рік, тобто у 1,7 раза, а сумарний показник народжуваності впав до 1,085 дитини на одну жінку дітородного віку в тому ж 2001 році. І, незважаючи на поступове зростання даного показника впродовж останніх 13 років, він так і не досяг свого докризового значення у 1,84 дитини на одну жінку репродуктивного віку.

Зважаючи на те що до 2001 року відбувалося падіння показників народжуваності в усіх вікових групах за виключенням найстаршої (що не справляє істотного впливу на загальний показник народжуваності) (табл. 2), у країні поступово скорочувалася частка третіх, четвертих і навіть других дітей.

За оцінкою вчених Інституту демографії та соціальних досліджень ім. Птухи НАН України, у випадку якщо б повікові коефіцієнти народжуваності з 1900 по 2001 рік залишалися на рівні 1989 року, в ці роки кількість народжених дітей могла б бути більшою на 2,3 млн. [8, с. 88]. Якщо взяти до уваги, що в цей період чисельність населення зменшилася майже на 3 млн. осіб, можна відзначити, що неабияку роль у формуванні демографічних втрат відіграло саме падіння народжуваності.

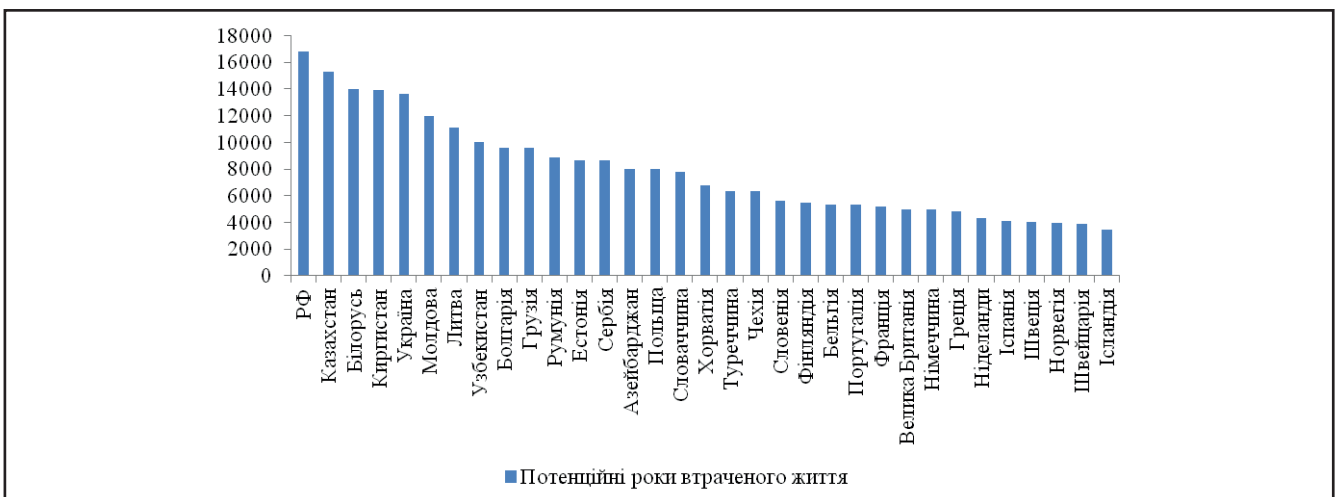

Рисунок 2. Потенційні роки втраченого життя в окремих країнах (на 100 тис. населення, з 2009 по 2012 рік, залежно від останнього терміну подання даних органами національної статистики до офісу ВООЗ), років
Джерело: побудовано за даними ВООЗ.

Таблиця 2

Рік	Коефіцієнти народжуваності за віком матері							
	15-49 років	15-19 років	20-24 роки	25-29 років	30-34 роки	35-39 років	40-44 роки	45-49 років
1990	53,3	59,1	161,7	87,7	41,6	15,1	3,4	0,1
1991	51,2	60,3	156,9	82,4	37,9	13,9	3,1	0,1
1992	48,2	60,5	147,8	76,5	34,6	12,5	2,8	0,2
1993	44,6	58,4	135,5	72,2	32	11,7	2,4	0,2
1994	41,4	57	126,1	67,8	29,6	10,9	2,4	0,2
1995	38,9	55,1	119,1	65,7	27,5	9,9	2,1	0,1
1996	36,8	51,5	114,2	62,8	26,6	9,3	1,9	0,1
1997	34,9	46,2	108,6	61,4	26,4	9,4	1,9	0,1
1998	33,1	41,5	103,3	59,2	26,2	9,1	2	0,1
1999	30,8	35	95,8	56,8	25,9	8,7	1,9	0,1
2000	30,6	32,1	94,9	57,8	26,5	8,7	1,9	0,1
2001	30	29,2	90,7	58,7	27,6	9	1,9	0,1

Джерело: побудовано автором за даними Держстату України.

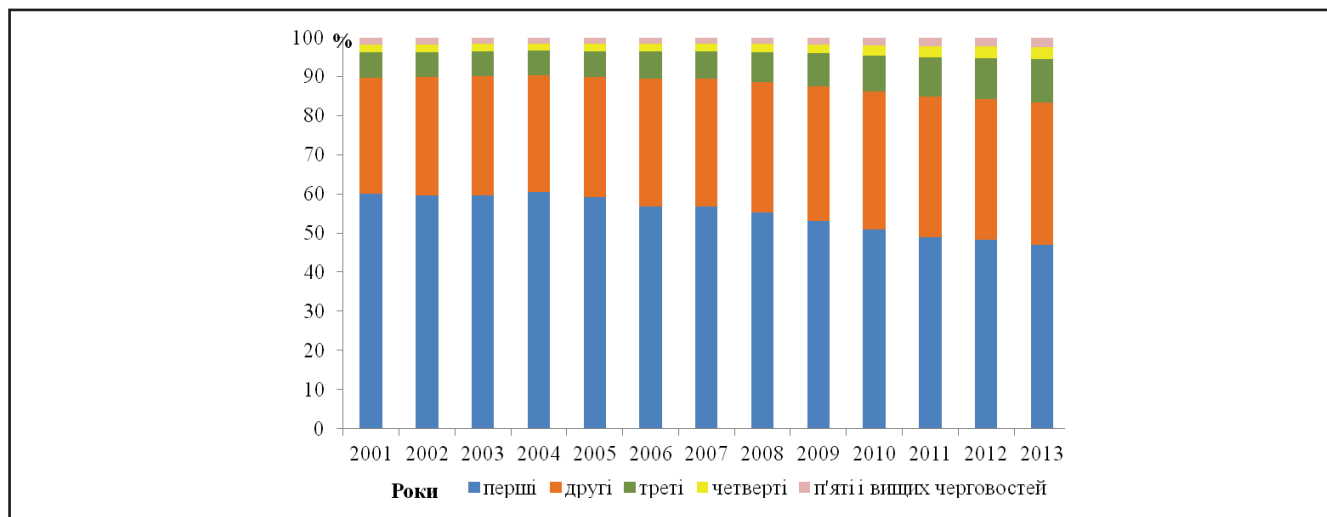

Рисунок 3. Розподіл новонароджених за черговістю народження у 2001–2013 роках в Україні, %

Джерело: розраховано автором за даними Держстату України.

Поступове зростання народжуваності, що спостерігалося у період з 2001 по 2013 рік, дещо покращило ситуацію з розподілом народжених за черговістю народження: частка других дітей зростає в цей період з 29,6 до 36,4%, частка третіх – з 6,4 до 10,3%, четвертих – з 1,99 до 3,1%, п'ятих і вищих черговостей – з 1,9 до 2,5%. Утім у 2013 році майже половина народжених усе ще були першими (рис. 3).

Для виміру потенційних демографічних втрат, пов'язаних з характером протікання народжуваності, визначимо, наскільки число дітей, фактично народжуваних українцям, відрізняється від бажаної кількості дітей, тобто кількості дітей, яку хотіла б мати особа «за наявності необхідних умов за наявності виходячи лише з особистих схильностей, але без урахування конкретних життєвих обставин (насамперед матеріальних умов) та індивідуальної біографії» [9, с. 123].

Результати спеціального соціально-демографічного обстеження «Сім'я і сімейні відносини», проведеного Центром «Соціальний моніторинг» навесні 2009 року на замовлення Фонду народонаселення ООН та Інституту демографії та соціальних досліджень ім. Птухи НАН України, показують, що в Україні існує помітна різниця у чисельності бажаних і фактично народжених дітей. Так, на запитання щодо бажаної

кількості дітей 54,7% респондентів відповіли, що за сприятливих обставин вони хотіли б мати двох дітей, 12,8% – трьох дітей, 2,5% – чотирьох і більше дітей, майже кожен п'ятий респондент (19,3%) бажав би залишатися однодітним, і досить значна частка (9,5%) не визначилася з відповіддю на це питання. Таким чином, середня бажана кількість дітей для всіх респондентів у віці від 15 до 49 років дорівнювала 1,98 дітей (двом дітям у жінок і 1,96 дітей у чоловіків). Найбільшу кількість дітей хотіли мати респонденти, які знаходилися у той момент у найбільш активному дітородному віці – 20–24 років та 25–29 років (2,07 та 2,05 дітей відповідно).

Водночас сумарний коефіцієнт народжуваності в цьому році дорівнював 1,46 дитини на одну жінку дітородного віку. Звичайно, більшість респондентів знаходилися у віці, коли у них все ще залишається час для реалізації своїх дітородних установок. Водночас середнє в країні число бажаних дітей є відносно сталою величиною, і, на думку спеціалістів, в Україні вже тривалий час превалює установка на створення дво-дітної сім'ї [9, с. 48], а значення сумарного коефіцієнта народжуваності, як ми бачимо на рис. 4, незважаючи на його зростання в останні 12 років, усе ще залишається далеким від двох.

Рисунок 4. Нереалізований потенціал підвищення народжуваності в Україні у 2001–2013 роках

Джерело: розраховано автором за даними Держстату України.

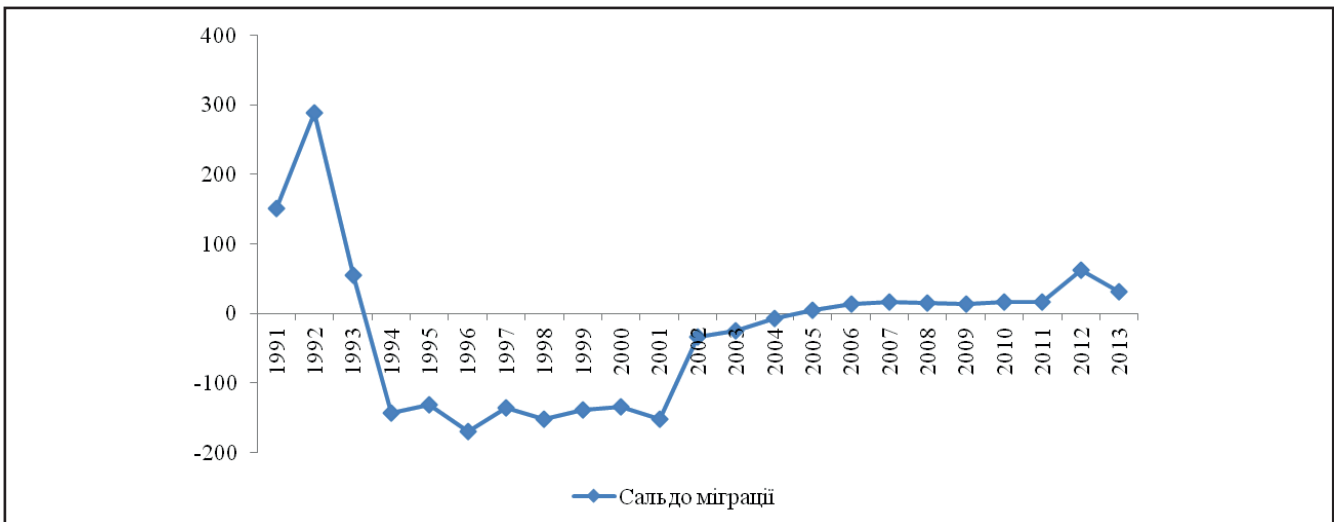

Рисунок 5. Сальдо міграції в Україні у 2001–2013 роках, тис. осіб

Джерело: розраховано автором за даними Держстату України.

Таким чином, наявність різниці між бажаним і фактичним дітей виступає об'єктивною основою для проведення політики стимулювання народжуваності, а величина цієї різниці – видимим резервом для підвищення народжуваності. Наприклад, для того, щоб значення сумарного коефіцієнта народжуваності відповідало середньому бажаному числу дітей, в Україні в 2012 році мало б народитися приблизно на 150–170 малюків більше, ніж фактично народилося.

Що стосується міграції, то, за даними офіційної статистики, за часи незалежності в результаті міждержавної міграції в Україну втратила більше ніж 500 тис. осіб. У перші роки розпаду Радянського Союзу відбувається активний міграційний обмін між його колишніми республіками. На початку цього періоду, в 1991–1992 роках, в Україні спостерігався найбільший за всю її післявоєнну історію міграційний приріст, тоді як у наступні роки (аж до середини 2000-х) характеризувалися масштабною еміграцією (рис. 5).

Основними країнами, з якими Україна проводить найбільш інтенсивний міграційний обмін, були і досі залишаються РФ, Молдова та Білорусь. Що стосується РФ, то найбільші демографічні втрати від еміграції до цієї країни Україна понесла в 1994–1998 роках, а в період з 2002 по 2012 рік кількість вибулих до цієї країни скорочується понад як у дев'ять разів (з 45 008 до 4920 осіб), а з 2005 рік органи статистики фіксують приріст населення у результаті міграційного обміну з цією країною (11 081 особа в 2012 році). Водночас кількість прибулих з Білорусі стала переважати над кількістю вибулих починаючи з 2009 року, і в 2012 році така перевага становила 1266 осіб. Один із найкращих показників міграційного обміну має наша країна з Молдовою: останні десять років тут спостерігався міграційний приріст, який становив за весь період 2002–2012 років 36 116 осіб. У той самий період до найбільших демографічних втрат призвів міграційний обмін з такими країнами, як Німеччина, США та Ізраїль (–35 409, –23 201 та –9988 осіб відповідно).

Хоча офіційна статистика дає правильне уявлення щодо обсягів міграцій, пов'язаних зі зміною постійного місця проживання, однак головним її недоліком є неможливість урахування значних обсягів нелегальної міграції, в тому числі трудової.

З метою проведення кількісної та якісної оцінки масштабів трудової міграції в Україні проводяться спеціальні обстеження домогосподарств з проблем трудових міграцій. Перше з таких обстежень, «Життєві шляхи населення України», було проведено у березні 2001 року. Його результати свідчили, що у 2000 році кількість працівників-мігрантів тільки з восьми областей України (Волинської, Донецької, Закарпатської, Івано-Франківської, Луганської, Львівської, Рівненської та Чернівецької) становила понад 270 тис. осіб, з них 95 тис. були задіяні у «човниковій» торгівлі, 176,5 тис. – були переважно короткостроковими трудовими мігрантами. Крім того, станом на березень 2001 року 204,1 тис. жителів перелічених областей за повідомленням родичів були тимчасово відсутні на місці постійного проживання протягом трьох місяців і більше в результаті трудової зайнятості за кордоном. Таким чином, на той момент обсяги трудової міграції з областей, які брали участь в обстеженні, було оцінено у півмільйона осіб (у 70 разів більше ніж кількість офіційно зареєстрованих мігрантів), а загальні обсяги трудової міграції з усієї території України – щонайменше у 1 млн. осіб [8, с. 121–122].

Друге подібне обстеження мало загальнонаціональний характер і було проведено у червні 2008 року в межах проекту «Дослідження трудової міграції в Україні». За його результатами з початку 2005 року по 1 червня 2008 року за кордоном працювали 1,5 млн. громадян України, або 5,1% населення працездатного віку [10].

Однак вчені Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України зазначають, що з урахуванням контингентів мігрантів, які тривалий час (більше трьох років) не поверталися в Україну, за кордоном на той момент могло перебувати від 2,1 до 3 млн. українських працівників [11, с. 184–185], а цифри у 5–7 млн., що часто лунають у засобах масової інформації, оцінюють як необґрунтовані і спекулятивні [12, с. 32].

Висновки

Демографічні процеси виступають одним із вирішальних факторів актуалізації соціальних ризиків в Україні, однак унаслідок значної їх інерційності досить важко підда-

ються управлінському впливу і тому можуть розглядатися як похідна від процесу соціальних трансформацій. Населення є суб'єктом суспільного розвитку, носієм усіх соціальних відносин і відтворюється на розширеній чи звуженій основі. Демографічний потенціал, що характеризується змінами чисельності населення та якісними структурними параметрами, концентрує у собі результати економічних і соціальних реформ, і отже є об'єктом розширеного відтворення.

Проведений аналіз ризиків демографічних втрат України дає змогу охарактеризувати характер їх впливу на соціально-економічний розвиток країни, зокрема зменшення рівня народжуваності та підвищення рівня смертності значно актуалізують ризики депопуляції населення та збільшення демоекономічного навантаження на працююче населення. Старіння населення України створює серйозне навантаження на податкову систему у плані пенсійного забезпечення у недалекому майбутньому та на систему охорони здоров'я, призводить до зменшення підприємницької активності, що, своєю чергою, перешкоджає економічному зростанню. Негативна тенденція зменшення чисельності населення і його природного приросту є значною мірою наслідком регресивних зрушень у стані здоров'я людей і медичному забезпеченні. Опосередкований вплив на позитивні поведінкові стратегії населення можливий шляхом використання потенційного ефекту мультиплікативного впливу соціальної інфраструктури на весь комплекс життєвих умов. Серед основних резервів зменшення ризиків демографічних втрат можна виділити: зниження передчасної смертності населення, особливо чоловіків працездатного віку; підвищення народжуваності; запобігання масштабній еміграції молоді за межі України; виважену політику заохочення замісної імміграції; трансформацію системи освіти; формування та поширення стандартів здорового способу життя; реформу системи охорони здоров'я.

Список використаних джерел

1. Лібанова Э.М. Демографические сдвиги в контексте социального развития / Э.М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2014. – №1. – С. 9–23.
2. Мельничук Д.П. Демографічні детермінанти формування та використання людського капіталу в Україні: диференційний аналіз та прогноз [Електрон. ресурс] / Д.П. Мельничук // Соціально-еко-

номічні проблеми і держава. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2014/14mdpatp.pdf>. – С. 185–193.

3. Дудник І.М. Демогеографічні проблеми в контексті суспільних негараздів [Електрон. ресурс] / І.М. Дудник, М.М. Логвин // Геополітика. Злочинність. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://geopolitika.crimea.edu/arhiv/2014/tom10-v-2/009dud3.pdf>

4. Смертність населення України у трудоактивному віці (колективна монографія) / [Е.М. Лібанова, Н.М. Левчук, Н.О. Рингач та ін.]. – К.: Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України, 2007. – 211 с.

5. Європейська деталізована статистична база смертності [Електрон. ресурс]. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.euro.who.int/en/data-and-evidence/databases/european-detailed-mortality-database-dmdb2>

6. Гойда Н.Г. Аналіз стану здоров'я дітей та жінок в Україні [Електрон. ресурс] / Н.Г. Гойда. – Режим доступу до ресурсу: <http://m-1.com.ua/?aid=665#>

7. World Health Statistics 2014 [Електрон. ресурс]. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/112738/1/97892240692671_eng.pdf?ua=1.

8. Демографічна криза в Україні. Її причини та наслідки: Зб. матеріалів / Верховна Рада України. Комітет з питань національної безпеки і оборони. – Офіц. вид. – К.: Парламентське видавництво, 2003. – 450 с.

9. Лібанова Е.М. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку / Е.М.М. Лібанова. – К.: НАН України, Укр. центр соц. реформ, Фонд народонаселення ООН, 2009. – 248 с.

10. Зовнішня трудова міграція населення України. – К.: Український центр соціальних реформ, Державний комітет статистики України, 2009. – 118 с. – [УЦСР]; модульне обстеження 2012 р. оцінило число українських трудових мігрантів у 1,2 млн. осіб [Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні [Електрон. ресурс]. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2013/dop/12_13/zvit.zip.

11. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (колективна монографія) / [Е.М. Лібанова, О.В. Макарова, І.О. Курило та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. – 319 с.

12. Населення України. Трудова еміграція в Україні. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2010. – 233 с.

В.П. БЕВЗ,
к.е.н., зав. відділом, НДЕІ Мінекономрозвитку і торгівлі України,
Є.О. БУГАЄНКО,
провідний науковий співробітник, НДЕІ Мінекономрозвитку і торгівлі України,
Т.В. ШИПТЕНКО,
с.н.с., НДЕІ Мінекономрозвитку і торгівлі України

Щодо передумов запровадження загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування в Україні

У статті розглянуто стан охорони здоров'я в Україні, передумови запровадження загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування, особливості медичного страхування в країнах Європи та СНД.

Ключові слова: охорона здоров'я, реформа, медичне страхування, запровадження, медичне обслуговування, фінансування, видатки.